

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

Ս Պ Ե Ր Ե Ի Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ի Ն Ի Ք

Ուստի սեպականութիւն եղև Տոմին Բագրատունեաց՝ Սպեր հինգերորդ գաւառ Բարձր Հայոց, եւ որչափ եկաց մնաց ընդ տանուտիրական իշխանութեամբ նոցա :

Մեծն Արշակ Պարբեւ պատերազմօք խորտակեալ զՄակեդոնացւոցն իշխանութիւն, որ զԱսորեստան ունէին, նուաճեաց ընդ իւրեաւ զԱսիա, եւ քազաւորեցոյց ի վերայ Հայաստանեայց գեղարայր իւր զՎաղարշակ զբաշն եւ զխոնեմ, տըւեալ նմա սահման գարեւմուտս եւ զհիւսիսակողմանս իւրոյ աշխարհակալութեան . — եւ այն ցորվայր . — « Որչափ միտք քո, ասե, եւ քաջութիւն հասանեն. զի սահմանք քաջաց՝ գեկն իւրեանց. որքան հատանե՛ այնքան ունի : » (Մովս. Խորեն. գիրք Ա., գլ. Ը.) :

Ուստի Վաղարշակ ի տոնմէ Արշակունեաց առաջին քազաւոր կարգեալ Հայոց 149 ամօք յառաջ քան զԲրիտոսս, ետես զերկիր իւր հատեալ ի դրացեաց, կամ զնոսս նեղիջս բնակչաց երկրին իւրոյ. կամեցաւ ընդարձակել զսահման իւր, կամ ընկճելով զնոսս՝ տալ խաղաղութիւն սահմանաց իւրոց :

Քանզի որիշ էր Մակեդոնացւոցն այն պետութեան ճիւղ, որ զՄեաւ ծովուն եզերօք կողմանցն Ասիոյ եւ Երուսիոյ՝ տեղակալեալ ունէին, եւ զուցէ տարածեալ ի վեր անդր առ սահմանօք մեծին եւ փոքուն Հայոց՝ գրաւեալ էին աշխարհ ինչ ի բնիկ սահմանացն Հայոց, կամ նեղեալ տազնապէին զնոսս : Ուստի գրէ նա ինքն Խորենացի. « Վազիկա, Պոնդոս, Փոխիկա, Մամաք, եւ այլք, ոչ զիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն զաշանցն հաստատուն պահէին : » (Գիրք Բ., գլ. Գ.) :

Եւ քանզի քաջն Վաղարշակ ի մեծէն Արշակայ ազատութիւն առեալ էր, եւ սահման հատեալ էր ինքեան « Յարեւմտեայ Ասորոց եւ զՊաղեստին եւ զԱսիայ, եւ զամենայն միջերկրեայս, զԹիտաչիա ի ծովէն Պոնդոսի մինչեւ ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարեւմտեանն յանգի ծով, եւ զԱտրպատական : » (Գիրք Ա., գլ. Ը.) : Ուստի արին Վաղար-

շակ տեսեալ զյայնածաւալ երկիր իւրոյ իշխանութեան նեղեալ, ճշդեալ եւ յապաւեալ ի դրացեաց եւ յօտարաց, կամեցաւ զսահմանս իւր որոշել :

Չօրս զումարէ լիւրոց անտի զորս երեր ընդ իւր, եւ ի քաջաց եւ ի գօրաւորացն երկրին Հայաստանեայց. արշաւե գնայ « Հասանե առ սահմանօքն Խաղտեաց : » (Գիրք Բ., գլ. Գ.) : Եւ այսպէս յաղթութիւն մեծ կանգնեաց Վաղարշակ արքայ ցծովեզերեայս Պոնտոսի, ի վերայ գաւառաց գաւառաց, եւ փակեաց ի ծոց աշխարհակալութեան իւրոյ բաց յայլոց՝ զհատեալ մասունս ի Տայոց աշխարհէն, եւ ի բարձր Հայոց, յորոց մի է Սպեր՝ դրացի Խաղտեաց եւ Եզերայ :

Այս Սպեր՝ զորմէ են բանք մեր աստանօր ի մասնաւորի, է ծագ հայերէն խօսից, այն է աւարտ Հայաստանեայց յարեւմուտս կոյս՝ խտորեալ ի հիւսիս, եւ սահմանակից նմին են Խաղտիք եւ Եզերք :

Չգիտեմք քե յայնժամ ցորչափ տարածեալ ձգէր Սպեր գաւառ. յաշակողմն ձորօխ գետոյն եւեր ձգեալ ելաներ մինչեւ ցԿարին ի հարաւ, եւ անտի իջաներ մինչեւ ի գետսն իջեայս յօգնակաւնութիւն ձորօխայ յարեւելս կոյս, յորս փակին եւ այլ մասնաւոր վիճակք եւ գաւառք փոքունք :

Կամ քե ընդարձակեալ ձգիւր Սպեր եւ անդր եւս քան զձորօխ, եւ փակեր գոնէ զմասն ինչ Խաղտեաց, յորում ընդ Բայբերդոյ են եւ Ստորին դաշտ, եւ տեղին անմատոյց այժմս անուանեալ *Եկտի փարաքէոյ* :

Այլ քանզի սահմանք Հայաստանեայց՝ որպէս յայլ կողմանս՝ նոյնպէս եւ յայս կոյս ջնն քաջ ճշդեալք ի նախնեաց, գայս միայն կարեմք ասել, քե յաշակողմն ձորօխայ է Սպեր, ուր կայ աւանն որ այժմս է իսկ տեղի բնակութեան գաւառապետին, զորմէ աւանդէն բնակիչքն լինել « Թագաղիր Քաղաք. » եւ այն պարտ է լինել, զոր Սմբատաւան կոչէ Խորենացին :

Բայց ըստ գօրաւոր լինելոյ Բագրատունեաց՝ ունէին եւ զձախակողմն ձորօխայ, ուր տեսաննի

դեռ նշանակք գործածեալ հանքաց. զուցէ անդ եւ Պղնձեվանք, զոր տեսաք ի յիշատակարանս զրոց :

Զիւրդ եւ իցէ, քե աշակողմն ճորխայ միայնակ եւ երէ ձախակողմն նորա համանգամայն՝ է երկիր Սպերոյ, զոր շնորհեաց արին Վաղարշակ հաւատարմին իւրում Շամբայ Բագարատայ : Քանզի Վաղարշակ յորմէ նետէ առաքինանայր ընդ եղբօր իւրում քաշին Արշակայ ի մրցմունս պատերազմաց յՍտորիս, կայր Շամբայ Բագարատ իւր ինքեան հաւատարիմ սպասանարկու : Եւ իբրեւ այնպիսի՝ Վաղարշակ խնդրեալ առեալ էր յեղբօրեն իւրմէ յԱրշակայ զԲագարատ իբրեւ զայր պիտանի. զոր եւ յետոյ իսկ տարաւ ընդ իւր ի պատերազմ ի նախայիշատակեալ տեղիս, յորս երեւի քե զամենայն զպարտիս քաշարութեան եւ վաստակոց եցոյց Բագարատ առ Վաղարշակ . նա եւս առանկ ի տիրապետել անդ իւրում Սպեր գաւառի : Ուստի եւ արին Վաղարշակ ի վարձ ծառայութեան Բագարատայ կրկին ճոխացուցանէ զնա յաւերժական պարգևօք, մի՛ ի դրան արքունի, եւ միւս եւս արտաքոյ. յորս եւ անտէրիւր կարգաւ վայելցցին Բագարատնիք որդւոց յորդիս :

Որ ի դրան արքունի պատիւ եւ պերճութիւն Բագարատայ՝ այսպէս աւանդի ի Մովսիսէ Խորենացւոյ .

« Նախ եւ առաջին փոխարեն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ « ի Հրէիցն Շամբայ Բագարատ, տայ նմա իշխանութիւն ազգաւ քաղաղիր լինել Արշակունեաց, « եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա « կոչմամբ Բագարատնի . որ եւ այժմ մեծ նա- « խարարութիւն ի մէջ աշխարհիս : Քանզի այս « Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն : » Եւ յաւելու . « Եւ սա ի դրան Արքունի : »

Եւ այս, որպէս ինձ բուի, առ զանագանելոյ ի պատուոյն զոր արտաքոյ արքունի դրանն ունեին . ուստի յաւելու քե « Իսկ ի ծայրս հայերեն « խօսից կողմնակալ իշխան բիւրոց եւ հազարաց « յարեւմտից կուսէ. » որ այն ինքեւ երկիրն Սպերոյ : (Գիրք Բ, գլ. Գ) :

Նաեւ ի գլուխն է գրէ. « Նախ եւ առաջին օրի- « նաղրէ քաղաւորն զինքն եւ զտուն իւր, սկիզբն « առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի քազէ : Եւ զկոչն- « ցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակա-

« յօրին նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր « ձեռնտուութեան առ քաղաւորն եւ միամտու- « րեանն եւ քաջութեանն, զյառաջասացեալ « Տանուտերական պատիւն ազգին պարգևելով. « եւ իշխել նմա քազ ի գլուխ զնել քաղաւորին՝ « եւ կոչել Թագաղիր եւ Սպախտ, եւ առանց « ոսկւոյ եւ ականց զկրտսեր մարգարիտն երեք- « տակեան վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս « եւ ի տան քաղաւորին շրջիցի : »

Սպաքեն այս ամենայն պատիւ ազգին Բագարատունեաց պարգևեալ ի Վաղարշակայ՝ ձգեցան որդւոց յորդիս նոցա, եւ ոչ ոք զտաւ բաց յերուանդայ՝ որ առանց քաղաղիր լինելոյ Բագարատունեաց՝ քաղաւորեաց :

Ի սոցանէ եղին զբազում ժամանակս սպարապետք արքունի զօրաց, եւ առաջնորդէին ի պատերազմունս . ոմանք եւս խնամածուք եղնն որդւոց քաղաւորաց : Այլ զանագան պաշտամունք եւ պատիւք տոհմիս երբեք երբեք ամփոփեցան . միայն քաղաղիր առպետութիւն սոցա երբեք ոչ բարձաւ, որպէս եւ ոչ կողմնակալութիւն կամ տանուտիրական պատիւն զոր ունեին ի վերայ Սպերոյ :

Բայց ինձ տարակոյս իմն ընդ առաջ ելանէ : Զի իշխանն Բագարատ յազգէ էր Հրէից, եւ որպէս զօրենս հրէութեան՝ նոյնպէս եւ զազգասիրի ախորժակ ցրագմաղարեան ժամանակս անբերի կայաւ տոհմդ այդ ազգէ յազգ : Սպա առ իմէ զկողմամբք Միշագետաց մերձ ի քաղաւորեալ տեղին երկիր կայուածոց ոչ խնդրեաց ի Վաղարշակայ իշխանն Բագարատ, այլ ընկալաւ զՍպեր, որ բացաձգի յոյժ յոյժ ի Հրէաստանէ . որով եւ նուազ կարէր բարեբարել իւրումն ազգի եւ հայրենոյ : Հնար է կարծել քե ի պատերազմունս Վաղարշակայ զկողմամբքս՝ Բագարատ ի Սպեր քաղում քաջարութիւնս զործեաց, եւ բարենաստոյց արքայն արժանի դատեցաւ տայ նմին ի վարձ զայս գաւառ . զի եւ բաւական գոցի ի ժամանակի պատերազմաց զօրս անտի զուժարելոյ՝ որպէս անկ է Սպարապետի եւ մեծի Նախարարի : Բայց ինձ բուի քե ոչ անխորհրդաբար Բագարատ զայս գաւառ ընտրեաց, եւ յերկիր հետաւոր ձգելով զիւր բազուկ՝ բացատ յիւրոց հայրենեաց, տակաւին ոչ վերջացաւ՝ ոչ ի դիտմանէ առանձին շահասիրութեան իւրոյ եւ օգտի, եւ ոչ յազգասեր պարտեաց : Քանզի ոչ անհաւան եւ ինձ գտաի զոր իմաստասիրէ հետաքնին ոմն հնախոյզ, քե անտեղ Սովիեր յիշատակեալ ի սուրբ գիրս՝

է նոյն ինքն Սպեր այս գաւառ, որոյ ոսկին բարեհամբաւեայ է, եւ անոր դիմէին վաճառականք ի Պաղեստինոյ եւ ի Հրէից՝ բառեպատանեյ զոսկի եւ զարծար :

Ապա երկիր մի այսպիսի ցանկալի պարտեր լինել ճամբայ Բագարատայ, յոր շահատիրութիւնն ածեր զայլեայլ վաճառս յերկրէ հեռաստանէ, եւ փոխանակեր ընդ հանքացոյ այդոցիկ. զուցէ եւ տօնավաճառ ի սմա կանգներ. ոչ միայն ճոխութիւն էր երկրին, այլ եւ շահ մեծ բերեր կայուածատեստն : Նա՛ ազգայնոց իւրոց Հրէից ոչ սակաւ առներ օժանդակութիւն, հանգուցեայ զնոսա ի պանդխտութեան իւրեանց եւ յօտարութեան : Գուցէ եւ այլք ընդ ժամանակս ժամանակս տամբք եւ ընտանեօք եկեայ անոր բնականային, իբրեւ յերկիր՝ ուր ազգակցի իւրեանց իշխանութիւն երեւեր :

Ոչ ինչ կարի տարադէպ իցէ զմտաւ ածել եւ վասն վաճառուցոյ, զի դեռ ի սահմանս նորա քէ եւ խափանեայ, այլ յայտնի նշանակքն նորին տեսանին : Աւանիկ ի Քաղտեաց յորում են կիւմիւշխանաւ եւ Սիւրմենէ, զուցէ այսր ածէին ի բովս ի քաջ գտել, եւ ի վաճառ հանել. որով եւ յանուն տեղոյս զհամբաւի հարեայ էր ոսկին եւ արծար :

Ի սեպհականեյ անդ Բագարատայ զՍպեր, հարկ լինէր զմտանս յիւրոցն անոր առաքել ի վերակացութիւն եւ ի հարկահանութիւն. այլ եւ զօրս հանել յորժամ պէտքն պանանջիցն. զուցէ եւ զբազումս յազգայնոց իւրոց՝ որք ընդ իւր եկեայ հասեայ էին՝ անոր փոխադրեաց ի բնակութիւն : Եւ զի օրէնք եւս էին յԱրշակունիս՝ զմի եւեր որդի յաշորդ ի գանն բազաւորական պանել առ իւրեանս յարքունիս, իսկ զորդիս երկրորդական կանանց եւ հարձից այլուր փոխադրել : Որպէս յառաջ ըստ կարգելոյ Վաղարշակայ վասն նոցա որոշեցաւ երկիրն Հաշտենից, յետոյ առ Արտաւազդաւ յաւելան Սղիովտի եւ Սոբերանի գաւառքն, յորս փոխադրեայ արքայազունք ունէին երկիր, եւ մասն յարքունի եկամտից, եւ ոռձիկ արքունուտ, եւ անդ ազատօրէնկացեայ մնացեայ բազմանային ի սերունդս : Այս օրէնք զուցէ հասարակեայ էր եւ ի մեծամեծ նախարարս, մանաւանդ ի նոսա՝ որք յարքունի դրան ունէին պաշտամունս, եւ արտաքոյ երկիր սեպհական կայուածոց, որպիսիք ոմանք էին Բագարատունիք :

Ապա ինձ բուի քէ եւ տոնմդ այդ՝ բաց յայնց

որդոց զօրս առնուին ընտրանաւ յառաջին կանանցն որդոց իբրեւ անդրանիկ, զորդիս երկրորդական կանանց եւ զհարձորդիս առաքէին ի Սպեր, առանձին տայով նոցա եկամուտս յերկրէն եւ զեղս կամ աւանս բնակութեան, ուր բազմացեայ սերեցան որդոց յորդիս Բագարատունի ազգաբանութեամբ : Իսկ զօրս պանէին առ իւրեանս, էր առ ի պէտս յաշորդութեան յասպետութիւն, ի բազաղրութիւն, ի սպարապետութիւն յարքունիս :

Սյուպէս ուրեմն Բագարատունիք զՍպեր սեպհականեցին, բայց եւ զուցէ ըստ պաշտամանցն հարկելոյ, որպիսի էր սպարապետութիւն նոցա, պարտաւորէին ոչ միայն ի բացուտ ունել երկիր, այլ եւ ի մօտոյ, զի դիւրաւ յաշորդեացէ փոխանորդութիւն զօրաց ի պէտս պանպանութեան, եւ ի յանկարծական արշաւանս բշխամեաց առ ձեռն զօրս կուտել : Ուստի առ Վաղարշակաւ կամ առ յաշորդօք նորա ընկալան ազատութիւն Բագարատունիք մերձ ի բազաւորեայ տունն ունել զայլ երկիր : Զայս ոչ բացայայտ աւանդէ Պատմիչն քաջ, այլ ի բանից ինչ նորա քաջիկ առնումք ի միտ :

Յորժամ էր տուն բազաւորութեան Հայոց տակաւին ի Մծրին, Բագարատունին ենանոս բազակապ սսպետ եւ սպարապետ ամբաստանեայ եղև առ Արշամ, իբր այն քէ ըստ ազգակցութեան եւ ըստ կրօնից մերձաւոր գոյով Հրէից, որպէս եւ տեղեալ իսկ ոչ յոյժ բացաձիգ, կուսակից ոմն է նոցա, եւ վեասակար բազին Հայոց : Արշամ հաստատեայ ի նոյն կարծիս, քէ եւ ոչ ի սպաստ անհիմն, մատնէ զենանոս ի տանջանս, որ եւ եա ի նել անկեայ՝ ազգատոնմիւն հանդերձ յանձն առնու բողոյ զօրէնս հրէութեան : Յետ այնորիկ դարձեայ հաստատեաց Արշամ զենանոս յառաջին պատիւ բազաղրութեան եւ սպարապետութեան, բայց ոչ վստանացաւ ի նա ամենայնիւ. հեռացոյց զնա ի Միշագետաց, եւ զվերնակողմանս Հայաստանեայց միայն հաւատաց ի ձեռս նորա : Որով երեւի քէ արգելս եղ տոնմին այնմիկ ջունել շէնս եւ աւանս, եւ բնակիչս յազգայնոց իւրոց ի կողմանս Միշագետաց. եւ նորա պարտաւորեցան ի վեր անոր ստանայ զերկիր, այն էր երկիրն Բագրեւանդայ : Իսկ իբրեւ փոխադրեցաւ տունն բազաւորական ի Մծրեայ յԱյրարատ, անոր եւս քան զՍպեր տարածեցին զկարուածս եւ զբնակիչս ի Բագրեւանդ, բող զմասնաւոր տեղիս՝ որք երբէք

երբեք պարգևեցան նոցա, որպէս եւ զհարզ հարկն պահանջէր, զի բաւական իցեն ի մօտոյ եւ ի բացուստ զօր զումարել յօգնականութիւն պատերազմի եւ ի պահանորդութիւն աշխարհին :

Իսկ վասն Սպերոյ ոչ ուրեք տեսանեմք նշմարանս՝ թէ ի բաց բարձեալ իցէ ի տանուտիրական իշխանութենէ Բագրատունեաց. այլ միշտ յամենայն աուրս Արշակունեաց ունէին, որպէս եւ յետոյ եւս բազմացեալ եւ տեղակալեալ սոցա՝ վարեցին զիշխանութիւն երկրին :

Երեւի թէ Բագրատունի թագադիրք յարքունիս յաւետ կէին, բայց եւ ոչ ի սպառ յայս բողոքին զերկրին տնտեսութիւն. ինքեանք եւս ըստ պիտոյս պիտոյս գնային ի Սպեր ի բարեկամրգել եւ ի բարգաւաճել, գոնէ յորժամ ի դրացի բնակչաց վտանգէր երկիրն : Որպէս ի մահուան Սանատրկոյ՝ Սմբատ Բիրատեան թագադիր՝ ընտանեօք իւրովք գտաւ ի Սպեր ի շէնն Սմբատուան, որպէս գրէ Խորենացին ի գիրս Բ, ի գլ. ԼԷ .

« Լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ որդոյ
 « Բիրատայ Բագրատունեոյ ի Սպեր գաւառի,
 « ի շէնն Սմբատուանի... առեալ զերկուս դըս-
 « տերս իւր զՍմբատանոյն եւ զՍմբատուրնի,
 « նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս բողոքով
 « ի վերայ ամրոցին... եւ ինքն կնաւ իւրով եւ
 « սակաւ արամբք գայ անցանէ ի խնդիր ման-
 « կանն Արտաշիսի : »

Իբրեւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յերկուս հերձաւ, եւ ի բաժնի Յունաց նստեր Արշակ, որպէս այլ ամենայն նախարարք մեր բողին լքին զամենայն երկիրն զօր ունէին ի բաժնի Պարսից, եւ անցին յարեցան յԱրշակ՝ որ նստեր յեկեղեաց, նոյնպէս գուցէ եւ Բագրատունիք եկին ի Սպեր, բողեալ զԲագրեանդ. նա զի Պարսիկք յարքունիս գրաւեցին զկայուածս նախարարացն փախուցելոց :

Ի նմին ժամանակի սպարապետ էր Արշակայ

Սահակ սպաետ Բագրատունի, որ եւ ըստ նախնեաց իւրոց պայագատ իշխան եւ հրամանատար Սպերոյ : Արշակայ պատճառանս գտեալ բշնամանաւոյ ընդ Սահակայ, զգրգոնեաց զբնակիչս Սպերոյ՝ կանգնել վասն նորա բողոքաւոր. զի գուցէ ինքնին հանել զնա ի տանուտիրական իշխանութենէ՝ չէր բաւական, բողոքով նոցա հասանիցէ իւրում դիտմանն :

« Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զմմանէ « յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառէ : » (Գիրք Գ, գլ. ԽԳ :) Քանզի տեսեալ Սահակայ զազգայինս իւր յարուցեալ յիւր վերայ, եւ զբազաւորական տունն բշնամի ինքեան, փախուցեալ մեկնեցաւ ի բաժնէ Յունաց ի կողմն Պարսից առ Խօսրով, յորմէ ընկալեալ եղև ամենայն պատուով, եւ ոչ միայն սպարապետ կարգեցաւ, այլ եւ դարձուցան առ նա ամենայն կայուածք որ ի Բագրեանդ գաւառի, հանդերձ այլ եւս աւանօք եւ ազարակօք յայնոցիկ ժառանգութենէ՝ որք առ Արշակայ զնացեալ մնացեալ էին ի բաժնի Յունաց : Իսկ թէ յայնմ հետէ ո՞րք Արշակայ եկաց սպարապետ, կամ իշխանի վերայ երկրին Սպերոյ, չիք յիշատակեալ ինչ. բայց յայտ է թէ գոնէ իշխանութիւն Սպերոյ անց յայլ ոք երեւելի ի Բագրատունեաց : Նա զի եւ թագաւորութիւնդ այդ ի մահուան Արշակայ ի սպառ անհետացաւ. որպէս եւ յետոյ որ ի բաժնի Պարսից առկայծեալն վառէր՝ եւ այն շիջաւ. որով եւ թագադիր պատիւ եւ սպարապետութիւն ի տանէ Բագրատունեաց բարձան : Յայնմ հետէ չկայր այլ եւս հարկ բնականաւոյ ի Բագրեանդ. ուստի բողին լքին ի սպառ զնա, եւ զնացեալ ի Սպեր ամենայնիւ զբնակութիւն հաստատեցին, եւ եմին բարեւաւ վիճակի գտան հոգածու :

ՊՕՂՈՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ :

(Աւարտն յառաջակայ ամսաբերքին :)